

GRAD U POSTINDUSTRIJSKO DOBA: VAŽNIJA EKONOMSKA OBILJEŽJA SUVREMENOG GRADA

Filip Majetić

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Marulićev trg 19/1, 10 000 Zagreb
e-mail: filip.majetic@pilar.hr

Sažetak

Temeljni cilj ovog rada je sustavan prikaz važnijih obilježja grada u postindustrijsko doba¹, tj. važnijih ekonomskih obilježja suvremenog grada. Kritičkim pregledom relevantne literature s područja sociologije i urbane geografije kao važnija obilježja grada u postindustrijsko doba izdvojeni su i raspravljani sljedeći procesi: deindustrijalizacija, tercijarizacija, ekonomska polarizacija stanovništva, rast udjela kućnih proizvodnih pogona i „znojnica“, rast udjela neslužbene ekonomije, gentrifikacija i fleksibilizacija rada. Nadalje, izloženi su suprotstavljeni stavovi, tj. debata istaknutijih istraživača o položaju i ulozi suvremenog grada u proizvodnji (socio)ekonomskog napretka. Nakon što je u industrijsko doba imao ulogu najvažnijeg „inkubatora“ znanja i inovacija, je li ta uloga obilježje grada i u postindustrijsko doba? Postaje li mjesto (eng. place) u doba naprednih informacijsko-komunikacijskih tehnologija sve manje važnim prostorom (eng. space) proizvodnje gospodarskog (i društvenog) napretka? Preuzima li metropolitanska regija od (središnjeg) grada ulogu ishodišta ekonomskog napretka? Rad progovara o ovim, ali i o nekim drugim pitanjima debate. Zaključeno je kako mjesto, tj. grad i dalje ostaje važno ishodište (socio)ekonomskog napretka te kako eventualna dominacija metropolitanske regije nad (središnjim) gradom ne znači da je grad kakvog poznajemo iz industrijskog doba u potpunosti nestao.

Ključne riječi: ekonomska polarizacija, grad, metropolitanzacija, nova urbana ekonomija, postindustrijsko doba

1. UVOD

Zašto je danas važno proučavati gradove i ostala urbana područja? Prema projekcijama Ujedinjenih naroda (2011 prema UN, 2012:1), broj stanovnika svijeta porast će sa 7 milijardi 2011. na 9,3 milijarde 2050. godine. Broj urbanog stanovništva svijeta u istom

1 Spomenuta literatura nudi brojne teorijske konceptualizacije suvremenog grada: „inteligentni grad“, „grad znanja“, „pametni grad“, „umreženi grad“, „digitalni grad“, „tele-grad“, „dualni grad“, „poduzetnički grad“, „globalni grad“, „informacijski grad“ itd. (Kominos, 2006; Yigitcalnar i sur., 2008). Svi ti teorijski koncepti izgrađeni su oko jednog ili nekoliko važnijih obilježja suvremenog grada.

će razdoblju porasti s 3,6 milijarde na 6,3 milijarde (UN, 2012:1). Možemo reći kako suvremeno društvo postaje gotovo isključivo urbano društvo.

Temeljni cilj ovog rada je kritičkim pregledom relevantne literature s područja sociologije i urbane geografije izdvojiti i raspraviti važnija obilježja grada u postindustrijsko doba.

Prije nego započnemo s raspravom nužno je definirati temeljne pojmove rada u onom smislu u kojem će o njima biti riječi.

Dakle, prema jednoj od poopćenih podjela dosadašnji društveni razvoj čine predindustrijsko ili agrarno, industrijsko i postindustrijsko doba (Turner, 2009). Kako bismo što jednostavnije i uspješnije definirali što podrazumijevamo pod postindustrijskim dobom poslužiti ćemo se Bellovom podjelom „društvenog prostora“ na tri područja: područje socijalne strukture, područje politike i područje kulture.² „Socijalna struktura obuhvaća ekonomiju, tehnologiju i sustav zanimanja, politika regulira distribuciju moći i odlučuje o konfliktnim tvrdnjama i zahtjevima pojedinaca i grupa, a kultura je područje izražajnog simbolizma i značenja“ (Bell, 1999:12). Pojednostavljeno rečeno, rasprava o postindustrijskom dobu vezana je za područje „socijalne strukture“. Postindustrijskim dobom nazivamo doba u koje nas krajem sedamdesetih i u osamdesetim godinama prošlog stoljeća uvode promjene u tom području. Promjene o kojima govorimo dio su procesa globalnog socio-ekonomskog restrukturiranja potaknutog, između ostalog, poteškoćama u funkcioniranju svjetskog gospodarstva (usporeno, smanjeno učinkovito i smanjeno profitabilno gospodarstvo), razvojem tehnologije (ponajprije informacijsko-komunikacijske tehnologije) te socio-kulturnom revolucijom (porast individualizma, porast asertivnosti mladih, nastajanje društvenih pokreta) (Cohen, 2009).

Grad definiramo kao „kompaktno sagrađeno veće naselje“ obilježeno relativno gusto stalno naseljenim većim brojem stanovnika, razvijenom urbanom infrastrukturom, administrativnim statusom grada, gradskim načinom života (npr. malim udjelom poljoprivrednog stanovništva pri čemu nepoljoprivredno stanovništvo uglavnom radi za vlastite i za potrebe stanovništva izvan granica grada), funkcijom stanovanja i rada, organiziranim prometom i opskrbom, dostupnošću obrazovnih, medicinskih, „upravnih i ostalih pravnih“ usluga te dostupnošću sadržaja kojima ljudi ispunjavaju svoje slobodno vrijeme³ (Vresk, 2002; Crkvenčić i sur., 2011:7).

U nastavku govorimo ponajprije o razvijenijim gradovima Sjedinjenih Američkih Država i Europe. S obzirom da su tema rada važnija obilježja grada u postindustrijsko doba, govorimo o njihovim važnijim ekonomskim obilježjima u vrijeme „novog, fleksibilnog“ kapitalizma (Sennett, 1998), službeno inauguriranog krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina prošlog stoljeća.

2 Iako mi ovu podjelu preuzimamo, opravdana je kritika Webstera (2006:37) u kojoj se pita zašto bi kompletan društveni prostor bio podijeljen samo na ova tri područja? Zašto kao jednako samostalna područja ne bi mogli postojati npr. obrazovanje ili obitelj?

3 „Naselje je prostorna jedinica koja se sastoji od građevinskog područja i područja za druge namjene, a ima ime i vlastiti sustav obilježavanja kuća“ (www.dzs.hr).

2. NOVA URBANA EKONOMIJA

Već spomenuto globalno socio-ekonomsko restrukturiranje značajno utječe na transformaciju ekonomije u gradovima.

Na scenu stupa „novi“ kapitalizam u kojem znanje i informacije postaju glavna pokretačka snaga urbane ekonomije.⁴ Naravno, iskorištavanje znanja i informacija nije „novitet“ postindustrijskog doba. Primjerice, prema Robinsu i Websteru (1999 u Webster, 2004:66,70), ključni trenutak za iskorištavanje informacija dogodio se već prilikom uvođenja Taylorovog znanstvenog menadžmenta početkom dvadesetog stoljeća. No, danas su njihova upotreba i proizvodnja neophodniji i intenzivniji nego u prethodnim razdobljima.

Nadalje, industrijsku proizvodnju kao dominantnu ekonomsku aktivnost zamijenile su uslužne djelatnosti (Gottdiener i Hutchinson, 2011). Procesu deindustrijalizacije u velikim gradovima (npr. New York City, London) pogoduju: rastuća međunarodna konkurencija, nedovoljna ulaganja u modernizaciju proizvodnih pogona, razvoj tehnologija koje omogućavaju automatizaciju i premještanje proizvodnje u područja s jeftinijom radnom snagom, tečaj nacionalne valute koji ne potiče izvoz domaćih proizvoda te, prema Sassen (2001:206), neadekvatna količina i tip prostora koji grad može ponuditi današnjoj industriji, izgradnja prometnica (unaprijeđene mogućnosti transporta doprinose premještanju proizvodnih pogona izvan grada) i slabljenje nekih djelatnosti što dovodi do njihovog odlaska u područja u kojima su troškovi proizvodnje niži.

Kao nova snaga ili pokretači razvoja gospodarski uspješnog grada u postindustrijsko doba ističu se uslužne djelatnosti s velikim udjelom kreativnosti, znanja i informacija⁵: proizvodnja i potrošnja kulture i zabave poput umjetnosti, mode, glazbe, turizma, ugostiteljstva ili brojnih manifestacija te razne druge „high-tech“ kreativne industrije (npr. softver dizajn, novi mediji, informacijsko komunikacijske tehnologije) (Gospodini, 2006:312; Gospodini, 2007:4). Osim nekih od spomenutih usluga „treće generacije“⁶ (Hutton, 2000 prema Gospodini, 2006) gradove mogu jednako snažno pokretati i

4 Znanje definiramo kao „skup organiziranih izjava o činjenicama ili idejama koji predstavlja promišljeni sud ili rezultat eksperimenta koji se drugima prenosi putem nekog medija komunikacije u nekom sustavnom obliku“ (Bell, 1973 prema Castells, 2000:52). „Informacije su organizirani podaci preneseni komunikacijom“ (Porat, 1977 prema Castells, 2000:52).

5 Landry (2000) i Florida (2003) društvenu skupinu koja svojim proizvodima daje veliku dodanu vrijednost uz pomoć kreativnosti, znanja i informacija nazivaju „kreativnom klasom“. Kritiku koncepta kreativne klase vidi u: Markusen (2006) i Pratt (2008).

Prema Castellsu (1989:207), u razdoblju 1977.-1987. u gradu New York stvoreno je 400.000 poslova. Njih otprilike 70% bilo je u sektoru financija, osiguranja, nekretnina i usluga računovodstva, a oko 50% novozaposlenih činili su razni profesionalci. S druge strane, u godinu dana kraćem razdoblju (1977.-1986.) broj poslova u industrijskoj proizvodnji smanjen je sa 539.000 na 396.000.

6 Hutton (2000 prema Gospodini, 2006:313; 2007:5) dijeli usluge na one prve, druge i treće generacije. Usluge prve generacije obilježavaju razdoblje 50-ih i 60-ih godina prošlog stoljeća u razvijenijim zemljama i obuhvaćaju usluge računovodstva, odnosa s javnošću itd. Usluge druge generacije autor smješta u razdoblje 1970-ih i 80-ih godina i one obuhvaćaju npr. razne konzultantske usluge. Usluge treće generacije pojavljuju

aktivnosti poput financijske industrije, raznih savjetovanja, pravnih, računovodstvenih i sličnih usluga „prve i druge generacije“ (Sassen, 2001; Gottdiener i Hutchinson, 2011). S transformacijom urbanih ekonomija mijenja se i poredak na globalnoj, regionalnoj i nacionalnoj ljestvici konkurentnosti gradova. „Zvijezde“ industrijskog doba poput New York Cityja, Londona ili Tokyja zadržavaju vodeće pozicije na svim razinama i u postindustrijsko doba; gradovi sa stručnom i kreativnom radnom snagom u danas visokoprofitabilnim djelatnostima poput San Josea, Austina ili Minneapolisa preuzimaju novu, značajniju ulogu; nekadašnja središta industrijske proizvodnje poput Detroita, Manchestera, Liverpoola, gradova s područja Ruhra, Torina, ili Nagoye gube „staru slavu“, a neki od industrijskih centara (npr. Varšava) uspijevaju se repositionirati kao regionalna financijska ili središta neke druge propulzivne djelatnosti nove ekonomije. Kako se stvara konkurentan grad u postindustrijsko doba? Poslužiti ćemo se konceptom *poduzetničkog grada*. Prema Jessopu i Sumu (2000:2289), upravljači *poduzetničkog grada* „provode inovativne strategije u cilju održavanja ili poboljšanja njegove gospodarske konkurentnosti u odnosu na druge gradove. Te su strategije stvarne i reflektivne, više ili manje eksplicitno formulirane te se provode na aktivan, poduzetnički način, a promicatelji poduzetničkih gradova usvojili su poduzetnički diskurs u promoviraju vlastitog grada kao poduzetničkog“. Važno je, međutim, istaknuti kako svi ekonomski uspješni gradovi nisu poduzetnički, kao što ni svi poduzetnički gradovi nisu ekonomski uspješni (Jessop i Sum, 2000). Za Harveya (1989), prenose Jessop i Sum (2000), provođenje inovativnih strategija predstavlja tranziciju od modela urbanog menadžerizma (industrijsko doba) prema urbanom poduzetništvu (postindustrijsko doba). Harvey (1989:8-10) nudi četiri strategije razvoja urbanog poduzetništva. Prva se odnosi na „iskorištavanje i razvoj vlastitih komparativnih prednosti u proizvodnji dobara i usluga“. To podrazumijeva, između ostalog, aktivno poticanje stvaranja nove i razvoja postojeće lokalne industrije te poticanje razvoja svih aktera koji mogu doprinijeti gospodarskom razvoju grada (npr. istraživanja na istraživačkim institutima i sveučilištima, savjetovanja u sklopu strukovnih organizacija) (Petrović, 2004:32, 33). Dalje, prema drugoj strategiji cilj je preuzimanje upravljačkih funkcija u danas relevantnim sektorima (npr. financijama, medijima). Treća strategija usmjerava napore prema lobiranju za učinkovitiju i pravedniju „preraspodjelu suficita središnje države“ (npr. snažan razvoj nekih gradova ostvaren je nakon državnih ulaganja u pojedine djelatnosti na njihovim područjima). Posljednja strategija Harveya dijelom se preklapa s njegovom prvom strategijom time što razvoj gradova povezuje s „prostornom podjelom potrošnje“, odnosno investicijama u kulturnu industriju.

U nastavku ćemo ukratko izložiti važnija obilježja upravo kulturne industrije. To činimo zbog značajne uloge koju kulturna ponuda grada ima u odabiru mjesta za život stručnjaka koji pokreću današnje gospodarstvo i zbog velikog potencijala kulturne indu-

se 90-ih godina prošlog stoljeća i obuhvaćaju informatiku, ICT, inovacije i dizajn, proizvodnju kulture, globalna financijska posredovanja itd.

strije u stvaranju novca i novih poslova, tj. u revitalizaciji „uspavanih“ gradova⁷ (Scott, 2004:463; Florida, 2005; Florida, 2007).

Dakle, prema Hallu (1998:8), krajem prošlog stoljeća gradovi poput MontPELLIERA, Rennesa, Hamburga, Glasgowa, Birminghama, Barcelone ili Bologne prepoznali su kulturnu industriju kao skup djelatnosti koje gradovima gospodarski oslabljenima procesom deindustrijalizacije „mogu osigurati temelje ekonomske regeneracije“. Danas, pod utjecajem rasta standarda ljudi i povećanjem njihovog slobodnog vremena, dodatno je povećana potrošnja širokog raspona kulturnih proizvoda što proizvodnju kulture čini jednom od najpropulzivnijih i najunosnijih aktivnosti urbanih ekonomija⁸ (Scott, 1997:324).

Prema jednoj od brojnih klasifikacija, kulturna ekonomija obuhvaća širok raspon djelatnosti, od onih „stožernih“ poput književnosti, glazbe, izvedbenih umjetnosti i vizualnih umjetnosti, preko filma, muzeja i knjižnica, kulturne baštine, izdavaštva, televizije i radija, video i kompjuterskih igara pa sve do oglašavanja, arhitekture, dizajna i mode⁹ (Throsby, 2001). Sve one, kroz industrijsku proizvodnju i/ili pružanje usluga, proizvode kulturne proizvode, tj. dobra i usluge „prožete visokim dizajnerskim vrijednostima i simboličkim sadržajem“ (Hutton, 2004:91; Basset i sur., 2002). Možemo reći kako kulturna industrija zapravo povezuje industrijsku proizvodnju i proizvodnju usluga (primjer te mješavine su dizajnerske verzije nekih industrijskih proizvoda) (Pratt, 2008:4). Kulturna ekonomija, kao grana gospodarstva, nije novitet postindustrijskog doba (vidi: Horkheimer i Adorno, 1947). Međutim, za razliku od „starog“ kapitalizma u kojem je proizvodnja kulture bila organizirana prema načelima fordizma (masovna proizvodnja standardiziranih dobara i usluga) te u velikoj mjeri prilagođena zadovoljavanju zahtjeva modernizma (funkcionalizam, minimalizam), danas je ona značajno osnažena i modificirana u skladu s postulatima modela „fleksibilne specijalizacije“ (Scott, 1997). Konkretno, kao i većina ostalih uspješnih djelatnosti današnje ekonomije, „nova“ kulturna industrija obilježena je kompleksnom podjelom rada, visokim udjelom ljudskog rada, ključnom ulogom znanja i inovacija - (visoko)kvalificiranih radnika, suvremenom tehnologijom, individualiziranim proizvodima kod kojih je velika pažnja posvećena dizajnu, intenzivnim vezama između najčešće manjih ili srednje velikih kompanija, korištenjem prednosti eksterne ekonomije, podrškom institucionalne infrastrukture itd. (Scott, 1997:333; Scott, 2000; Scott 2001; Scott, 2004; Kong, 2000). Nadalje, ističemo

7 Izvrstan primjer su kulturne manifestacije koje čine samu okosnicu ekonomija u svojim gradovima: Bayreuth Wagner glazbeni festival, Međunarodni festival geografije u St. Dié-des-Vosgesu, Mardi Gras u New Orleansu ili sajam i festival knjiga u Hay-on-Wyeu (Gotham, 2002 prema Scott, 2004).

8 Pratt (2008:11) za određenje ovog procesa koristi termine „kulturalizacija proizvodnje“ ili „ekonomizacija kulture“. Dodatno vidi: Engelson zakon (Scott, 2004).

U najvećim urbanim područjima poput New York Cityja, Los Angelesa, Londona, Pariza ili Tokyja udio zaposlenih u kulturnoj ekonomiji može dosegnuti i 25-40 posto od ukupnog broja zaposlenih (Scott, 2000 prema Scott, 2010:116).

9 Vidi još: npr. Pratt (1997). O poteškoćama prilikom točnog definiranja kulturne ekonomije (njezine strukture prema djelatnosti) vidi: Pratt (1997), Scott (2010), Gibson i Kong (2005).

kako su suvremeni gradovi, iako je sektor kulturne ekonomije oduvijek bio dominantno vezan za gradove, posebno pogodno okruženje za proizvodnju „komodificiranih kulturnih proizvoda“, tj. kulturnih dobara ili usluga stvorenih s ciljem stvaranja profita (Scott, 2000). Primjerice, možemo izdvojiti grad kao središte stvaranja doživljaja i zabave kroz barove, noćne klubove i restorane ili kroz turističke obilaske napuštenih/zatvorenih tvornica uređenih kao spomenici industrijskog doba¹⁰ (vidi: Lloyd i Clark, 2000). Za kraj dodajmo i kako jaka kulturna scena može „oživjeti“ i industrijsku proizvodnju u gradu (npr. izrada individualizirane odjeće, obuće ili nakita za glumce u kazalištu može zahtijevati proizvodni pogon u gradu jer uobičajeno traži mnogo detaljnih konzultacija prodavača s kupcima) (Sassen, 2006). Takva industrijska proizvodnja mijenja „tradicionalan“ odnos između industrijske proizvodnje i usluga, na način da industrija sada služi usluzi (Sassen, 2006:160; Sassen, 2009).

3. EKONOMSKA POLARIZACIJA

Brojni su autori u početnoj fazi tercijarizacije (fleksibilne specijalizacije) smatrali kako će upravo visokoprofitabilne industrije poput financijskog ili sektora osiguranja biti ključne djelatnosti na kojima će se temeljiti ekonomski oporavak urbanog stanovništva nakon procesa deindustrijalizacije (Gottdiener i Hutchinson, 2011:132). Međutim, vrijeme je pokazalo drugačije. Značajnu korist od dijela aktivnosti „nove ekonomije“ često ipak ima samo mala skupina skupo plaćenih profesionalaca, a gradovi postaju sve polariziraniji (Gottdiener i Hutchinson, 2011). Sassen (2001) analizira ekonomsku polarizaciju gradova istražujući promjene u ponudi poslova odnosno u podjeli rada i distribuciji prihoda. Tako navodi da „djelatnosti s najvećim rastom bilježe veću učestalost najbolje i najlošije plaćenih poslova nego što je to slučaj s djelatnostima koje imaju silaznu putanju. Gotovo polovica poslova u proizvodnim uslugama spada u loše plaćene poslove, a (druga) polovica spada u dva najviša platna razreda“ (Sassen, 2001:9). Za usporedbu i potvrdu svoje teze o rastućoj polarizaciji dodaje kako je velik dio industrijskih radnika Sjedinjenih Američkih Država i Ujedinjenog Kraljevstva u vrijeme poslijeratnog perioda visokog rasta industrijske proizvodnje obavljao poslove koji spadaju u srednje platne razrede¹¹ (Sassen, 2001).

Castells (1989) također deindustrijalizaciju i tercijarizaciju povezuje sa stvaranjem polariziranog ili „dualnog grada“¹². Prema jednoj od interpretacija tog procesa, smatra

10 O „ekonomiji noćnog života“ vidi: Hollands i Chatterton (2003).

11 Od kritika ovakvog pristupa navodimo dvije. Prema Hamnettu (1996 prema Petrović, 2004:30), proces dualizacije objašnjen porastom nejednakosti u primanjima, „kao dio tradicije ekološkog pristupa, predstavlja jednu nominalnu shemu, ali ne i sociološki razvijen sistem stratifikacije“. Drugo, prema Fainstein i Harloe (2003:165), unatoč danas neupitno rastućoj polarizaciji, ipak bi prepojednostavljeno bilo srednju klasu izuzeti iz analiza. Argumentiraju to nalazom kako je baš u New York Cityju i Londonu, u vrijeme gospodarskog rasta, dijelu pripadnika srednje klase osjetno poboljšan standard.

12 Pojednostavljeno rečeno, „dualni grad“ (Mollenkopf i Castells, 1991) čine skupo plaćeni profesionalci na jednom i potplaćeni radnici na drugom polu.

Castells (1989:204), došlo je do neusklađenosti između znanja i vještina potrebnih za obavljanje poslova koji nestaju i onih koji su nastajali ili se njihov udio povećavao. Zbog toga, zaključuje, tipičan industrijski radnik nakon gubitka radnog mjesta u procesu de-industrijalizacije najčešće nije mogao nastaviti karijeru u npr. održavanju ili proizvodnji sofisticiranih elektroničkih uređaja, već je morao potražiti alternativni izvor zarade.¹³ Onima koji nisu imali ili nemaju „sreću“ pronaći izvor zarade u uglavnom slabije plaćenim uslužnim djelatnostima ostaje nada da će egzistenciju osigurati kroz neki od državnih ili gradskih programa zbrinjavanja (socijalna pomoć).

Sassen (2001:10) izdvaja dva procesa, nezaobilazna obilježja suvremenog grada, usko povezana s ekonomskom polarizacijom. Prvi je degradiranje industrijskog sektora. Prema istoj autorici (1988 prema Sassen, 2001:285), riječ je o smanjenju udjela proizvođača pod okriljem „uređenog sustava“ dok udio tzv. znojnice¹⁴ (eng. *sweatshop*) i kućnih proizvodnih pogona raste. Proizvodnja u takvom „neuređenom“ sustavu uglavnom je dio neslužbenog ili neformalnog gospodarstva – važnog elementa današnjih urbanih ekonomija (Castells, 1989). U poopćenoj podjeli cjelokupnog gospodarstva na službene, neslužbene i kriminalne aktivnosti neslužbene aktivnosti možemo definirati kao aktivnosti obilježene nepridržavanjem svih zakonskih obveza s tim da te iste aktivnosti (za razliku od kriminalnih) u slučaju pridržavanja svih zakonskih obveza mogu postati dio službenog gospodarstva (Sassen, 2001). Primjerice, proizvodnja tekstila pomoću neprijavljenih radnika s nikakvim ili umanjnim uobičajenim radničkim pravima u tvornicama bez svih potrebnih dozvola pri čemu su proizvedena dobra prvenstveno namijenjena za barter trgovinu na ulici (Gottdiener i Hutchinson, 2011; Sassen, 2001). Što potiče rast udjela kućnih proizvodnih pogona i tzv. znojnice? Mijenjanjem ekonomske strukture grada mijenja se i njegova društvena struktura; na scenu stupaju „novi korisnici“ grada s drugačijom profesionalnom i obrazovnom strukturom, s drugačijom strukturom prema prihodima te s „novim kulturnim vrijednostima, preferencijama i orijentacijama“ (Ley, 1980 prema Hamnett, 2003:334). Dolaze često izvrsno plaćeni, relativno mladi profesionalci s visokim stupnjem obrazovanja i bez djece, tzv. „yuppiesi“, koji razvijaju određene individualizirane brzo mijenjajuće/nestabilne želje i potrebe, odnosno stilove potrošnje (Lloyd i Clark, 2000; Soja, 2000; Lloyd, 2010). Njihov stil života, dakle, mijenja strukturu potrošnje u gradu i „stvara potrebu za dobrima i uslugama koji uglavnom nisu masovno proizvedeni ili se ne prodaju u velikim trgovačkim lancima“ (Sassen, 1988 prema Sassen 2001:285). Prodaja takvih proizvoda odvija se u manjim prodajnim centrima, a proizvodnja zahtjeva nestandardiziranu, fleksibilnu proizvodnju u kojoj dijelove proizvodnog procesa nerijetko obavljaju podugovarači, tj.

13 Primjerice, u New York-New Jersey regiji je od 1979.-1996. nejednakost prihoda porasla za više od 50%, usprkos snažnom gospodarskom rastu u drugoj polovici 1990-ih (Brauer, Khan, Miranda, 1998 prema Sassen, 2006:169). Važno je istaknuti i kako zbog toga što se u visoko sofisticiranim industrijama (npr. financijski sektor) smanjuje potreba za poslovima srednje složenosti, radnicima s dna hijerarhije mogućnosti napredovanja bivaju bitno umanjene (Castells, 1989; Sassen, 2006).

14 Termin „znojnica“ preuzet iz: Leksikon marketinga (2011).

znojnice i kućni proizvodni pogoni (Sassen, 1988 prema Sassen, 2001:285). Drugi proces usko povezan s ekonomskom polarizacijom je gentrifikacija. Gentrifikacija (eng. *gentrification*) u doslovnom prijevodu s engleskog jezika znači oplemenjivanje (eng. *gentry* = plemstvo), a koristi se za opis transformacije, tj. oplemenjivanja određenih područja grada. Zukin (1987:129) definira proces gentrifikacije kao „proces prenamijene društveno marginalnih i područja radničke klase središnjih dijelova grada u rezidencijalna područja srednje klase koji je započeo 1960-ih investiranjem privatnog kapitala u najveće gradove“. Naravno, „oplemenjeni“ dijelovi grada nisu isključivo rezidencijalni, već i poslovno-trgovački.¹⁵ Ponovno, smatra Sassen (2001), preferencije i orijentacije novih korisnika grada ili gentrifikatora¹⁶ značajno utječu na stvaranje velikog broja slabo plaćenih poslova/usluga u njima potrebnim sadržajima: u restoranima, dućanima delikatese hrane, skupim buticima, boutique hotelima, noćnim klubovima ili praonicama i kemijskim čistionicama u gentrificiranim četvrtima.

Pored izloženog, još jedno nezaobilazno obilježje grada u postindustrijsko doba posredno ili neposredno može biti usko povezano s ekonomskom polarizacijom. Riječ je o „casualizaciji“ dijela poslovnih aktivnosti, tj. o fleksibilizaciji rada kroz rad na određeno vrijeme, zapošljavanje na pola ili na dio radnog vremena, sezonske i honorarne poslove itd. (Sassen, 2001). Važno je napomenuti i kako je fleksibilan rad, uključujući i kreativce-stručnjake (samozaposleni arhitekti, umjetnici, pisci, fotografi), često na granici ili već ulazi u područje neformalne ekonomije (Castells, 1989; Sassen, 2009).

Konačno, primjećuje Sassen (2001), s obzirom na sve veći broj slabo plaćene radne snage/stanovništva raste proizvodnja jeftinih usluga i dobara koje oni koriste. Time je

15 Proces gentrifikacije uvjetovan je nizom čimbenika. Primjerice, smatra Hamnett (2003), niska cijena nekretnina pogodnih za „oplemenjivanje“ privlači investitore, tj. gentrifikatore. Međutim, dalje izlaže, niska cijena nekretnina bez potražnje za njima nije dovoljan čimbenik. Primjeri nekih europskih i sjevernoameričkih gradova idu u prilog toj tezi. Stoga, posebno ističe važnost preferencija građana s obzirom da njihova želja za življenjem, kupovanjem, zabavom ili hranjenjem u određenim dijelovima grada značajno utječe na izbor lokacije pogodne za gentrifikaciju.

Odličan primjer gentrifikacije jest transformacija nekad industrijske četvrti New York Citya, Sohoa, u danas jednu od najekskluzivnijih umjetničkih poslovno-rezidencijalnih četvrti grada. Ukratko, prema Zukin (1982), šezdesetih godina prošlog stoljeća, nakon i paralelno s procesom deindustrijalizacije, u napuštene industrijske prostore Sohoa useljavaju umjetnici u potrazi za jeftini(ji)m prostorom za rad i stanovanje. Zajedno sa rastom broja umjetnika u Soho su stigle i galerije (autorica navodi kako je u razdoblju od 10 godina od otvaranja prve galerije (1968.-1978.) otvoreno 77 galerija). Tako su brojne industrijske hale s vremenom prenamijenjene u umjetničke ateljee, a nekad neugledna i napuštena četvrt postala je kulturno središte grada. Svu živost i primamljivost stanovanja i poslovanja u Sohou nisu propustili iskoristiti razni investitori i trgovci nekretninama koji su podigli cijene nekretnina ili najmova (Zukin otkriva slučaj zgrade koja je, uz zanemariva ulaganja, 1974. prodana za 120,000\$, 1977. za 520,000\$, a 1978. za 800,000\$). To je dovelo do transformacije društvene i ekonomske strukture, a Soho je postao, već spomenuta, ekskluzivna umjetnička poslovno-rezidencijalna četvrt.

16 Butler i Robson (2001 prema Chatterton i Hollands, 2003:369) iznose tipologiju gentrifikatora: izrazito mobilni i zaposleni samci; veliki potrošači koji gradove doživljavaju kao velike trgovačke centre; hedonistički „kontra-kulturalisti“ u marginalnim područjima i „enklavisti“ u zaštićenim getoima. O zaštićenim getoima u ekonomski polariziranim gradovima više vidi u: Davis (1992).

pak dodatno osnaženo daljnje stvaranje slabo plaćenih poslova u proizvodnjama tih proizvoda (Sassen, 2001:286).

4. SUVREMENI GRADOVI KAO ISHODIŠTA (SOCIO) EKONOMSKOG NAPRETKA?

Kao važno obilježje grada u industrijsko doba ističe se njegova uloga ishodišta (socio) ekonomskog napretka (Florida, 2003). Dio istraživača tvrdi kako je takva uloga grada danas „ugrožena“ dvama procesima: procesom globalizacije „na krilima“ razvoja informacijsko-komunikacijske tehnologije i procesom metropolitanizacije. U nastavku ćemo ukratko izložiti akademsku raspravu o ulozi i položaju grada u suvremenoj ekonomiji.

4.1. Grad u doba globalizacije i informacijsko-komunikacijske tehnologije

Prema dijelu analitičara i istraživača, razvojem informacijsko-komunikacijske tehnologije grad više nije ili ne mora biti ishodište napretka, danas to može biti bilo koje mjesto „pokriveno“ naprednom tehnologijom. Štoviše, Florida (2003) i Sassen (2006) navode kako neki od njih i samo mjesto (eng. *place*) vide sve manje važnim prostorom (eng. *space*) proizvodnje ekonomskog napretka. Primjerice, Kelly (1998:94, 95) navodi: „nova ekonomija odvija se više u „prostoru“ nego u mjestu, a s vremenom će se sve više i više ekonomskih transakcija preseliti u taj novi prostor... ljudi će naseljavati mjesta, a ekonomija 'prostor'“. Slijedeći tu logiku, grad je proglašen „zastarjelim ekonomskim entitetom“ (Sassen, 2006:1).

S druge pak strane, velika skupina autora smatra kako mjesta, odnosno gradovi, nakon što su u industrijsko doba predstavljali „inkubatore“ kreativnosti, inovacija i novih industrija, ni u postindustrijsko doba ne gube značaj (Florida, 2003:4). Riječima Castellsa (1989:169,170), iako „prostor organizacija u informacijskoj ekonomiji sve više postaje prostor tokova, a pristup mreži tokova postaje osnovni uvjet funkcioniranja tvrtke“, „mjesto u smislu fizičkog prostora ne gubi važnost jer prostor tokova ima prostornu materijalnost (upravljački centri, infrastrukturne pretpostavke itd.) i jer su infrastrukturni kapaciteti znanja i informacija locirani u najrazvijenijim gradovima“¹⁷ (Castells, 1993 prema Petrović, 2004:25).

Sassen (2001:xix-xxi, 3-11) iznosi nekoliko hipoteza o ulozi globalnih gradova u doba globalizacije i napredne tehnologije.¹⁸ Dakle, u novoj ekonomiji globalni gradovi „funkcioniraju kao centri ili upravljačko-kontrolna mjesta u organizaciji svjetske ekonomije“ (Sassen, 2001:3-4). Naime, iako u doba globalizacije dolazi do povećanja geografske

17 Prostor tokova sadrži tri sloja „materijalne podrške“: sloj „krugova elektroničkih impulsa“, sloj „mreže čvorova“ (eng. *hub*) i „priključaka“ (eng. *node*) te sloj „prostorne organizacije menadžerskih elita“ (Castells, 2000:438-441).

18 Globalni grad možemo definirati kao grad koji uglavnom obavlja visokoprofitabilne djelatnosti i u njima je konkurentan na globalnoj razini. Koncept „globalnog grada“ temelje pronalazi u konceptima „svjetskog grada“ autora Halla (1966) ili Friedmanna i Wolffa (1982).

rasprostranjenosti poslovnih aktivnosti kompanija i decentralizacije njihovih brojnih ekonomskih operacija, autorica smatra kako područje „središnjih funkcija“ (npr. stratejsko planiranje, upravljanje, kontrola) nije značajnije decentralizirano, odnosno kako su sve (decentralizirane) operacije planirane, „usmjeravane i kontrolirane iz nekoliko velikih centara – globalnih gradova“ (Sassen, 2001:4). Intenzivnom razmjenom u stvarnom vremenu (eng. *real time*) između kompanija u tim gradovima stvorena je čvrsta transnacionalna mreža globalnih gradova – platforma za donošenje najvažnijih odluka globalnog doseg. Spomenut ćemo četiri važnija obilježja te mreže. Prvo, možemo reći kako njihova mreža ili sustav zauzima vodeće mjesto u hijerarhiji mreža gradova (Sassen, 2001). Drugo, ti su gradovi najznačajniji svjetski centri upravo stoga što predstavljaju ključna čvorišta u više važnih mreža djelatnosti nego neki drugi gradovi. No, nisu svi globalni gradovi svijeta uključeni u sve važnije mreže djelatnosti. Primjerice, Johannesburg, Mumbai, Dubai i Sydney predstavljaju ključna mjesta kada je riječ o svjetskoj trgovini metalom, a London, New York City, Chicago i Zurich kada govorimo o trgovanju zlatom kao financijskom instrumentu (Sassen, 2009:6). Treće, među gradovima postoji natjecanje za iste poslove, ali postoji i podjela rada ili „kompleksni sustav transakcija i strateških saveza koji se ne mogu shvatiti kao natjecanje“ (Sassen, 2001:174). Četvrto, uključivanjem gradova u tu transnacionalnu mrežu, objašnjava Sassen (2001), slabi njihova povezanost sa širom regijom i s nacionalnom ekonomijom, a gradovi svoj značaj crpe prvenstveno iz položaja i uloge u mreži.¹⁹

Dalje, Sassen (2001:3-4) navodi kako u novoj ekonomiji globalni gradovi predstavljaju „ključne lokacije za sektor specijaliziranih uslužnih djelatnosti, *najnaprednija* mjesta proizvodnje tih uslužnih djelatnosti te tržišta za proizvedeno“. Naime, kompanijama su u suvremenoj ekonomiji potrebne brojne kompleksne poslovne operacije pravne službe, računovodstva, kontrolinga, razvoja proizvoda, dizajna, raznih istraživanja, marketinga, odnosa s javnošću, upravljanja ljudskim potencijalima, savjetovanja itd. Nekad su neke od tih usluga veće kompanije koristile samo kao sporedne poslovne aktivnosti, a danas se iste promiču u neophodne za uspješno tržišno natjecanje. S obzirom na rast kompleksnosti svih potrebnih aktivnosti i potrebu za racionalizacijom poslovanja, kompanije se često odlučuju na prepuštanje dijela posla vanjskim partnerima (eng. *outsourcing*) (Sassen, 2001). U tim slučajevima visoko specijalizirane uslužne kompanije preuzimaju obavljanje njihovih važnih poslovnih operacija. Posljedica rastuće potražnje kompanija za različitim specijaliziranim uslugama, visoke razine stručnosti proizvođača tih usluga te mogućnosti da se usluge proizvode izvan kompanija kojima su potrebne stvaranje je uvjeta za nastanak industrije i tržišta profesionalnih usluga (Sassen, 2001:11). Kao najčešće korisnike tih usluga autorica izdvaja multinacionalne kompanije, transnacionalne banke i vlade. Važno je naglasiti kako te specijalizirane uslužne kompanije spomenutim i njima sličnim akterima zapravo otvaraju, tj. proizvode mogućnosti za upravljanje, koordinaciju i kontrolu procesa na globalnoj razni (Sassen, 2001).

19 U industrijsko doba gradovi su bili podređeni državama u smislu da je njihova moć uvelike ovisila o gospodarskoj i političkoj moći država (Tilly, 1990 prema Brenner, 1998:4-5).

U nastavku nas zanima zašto dolazi do koncentracije ključnih aktivnosti postindustrijske ekonomije i zašto su najčešći izbor kompanija baš najrazvijeniji gradovi?²⁰ Prema Sassen (2001:11,12), s obzirom da složene poslovne operacije korporacija danas često zahtijevaju istovremen rad, tj. suradnju različitih djelatnosti, proizvođačima npr. računovodstvenih usluga osobito je korisno biti smješten u blizini drugih stručnjaka (npr. proizvođača pravnih usluga ili savjetovanja) s kojima tada mogu zajednički razvijati i prodavati pakete specijaliziranih usluga. O važnosti prostornog koncentriranja informacijskog rada piše i Castells (1989): „što više neka industrija ovisi o informacijskom radu to više takav rad, kako bi se razvio, ovisi o kontinuiranoj vezi sa kreativnim miljeom²¹“ grada koji je „sposoban stvarati nove ideje i tehnike“ (Castells, 1989:67). Kao važan čimbenik koncentracije specijaliziranih usluga u razvijenijim gradovima Sassen (2001:336) ističe „organizacijsku kompleksnost“ odnosno kombinaciju raznih resursa (npr. suvremena infrastruktura) kao komparativnu prednost tih gradova nad ostalim gradovima kojima su slični resursi preskupi.²² Nadalje, nastavlja ista autorica (2001), koncentracija usluga u određenim mjestima ovisi i o željama stručnjaka koji ih proizvode. Oni se, navodi, privučeni brojnim adutima razvijenijih gradova odlučuju na život upravo u njima. Primjerice, privlače ih raznolika kulturna ponuda, inkluzivnost, snošljivost, brojne mogućnosti rekreiranja i/ili transparentna, fleksibilna i demokratska gradska vlast s jasnom idejom razvoja grada²³ (Florida, 2005; Florida, 2007; Florida, 2012; Yigitcanlar i sur., 2007; Yigitcanlar i sur., 2008).

Zbog svega prethodno napisanog Sassen (2001) zaključuje kako nije upitno opstaju li i zašto gradovi i u doba globalizacije i napredne informacijsko komunikacijske tehnologije. Pitanje je jedino „kada će trošak geografski determinirane aglomeracije centraliziranih funkcija postati toliko visok da će potaknuti razvoj oblika aglomeracije koji nisu geografski determinirani?“ (Sassen, 2001:35).

U nastavku otvaramo daljnju raspravu o suvremenom gradu kao jedinom ili najvažnijem „mjestu“ (eng. *place*) koncentracije ključnih poslovnih aktivnosti.

20 Primjerice, sto vodećih kompanija specijaliziranih usluga (pravo, oglašavanje, menadžment savjetovanje, osiguranje i računovodstvo) posluju u ukupno 315 gradova diljem svijeta (neovisno o tome nalaze li im se u tim gradovima sjedišta ili podružnice). Ili, dobra proizvedena u preko osamdeset zemalja svijeta prodaju se u cijelom svijetu, ali je svega 20-ak globalnih financijskih središta kroz koja se ta dobra razmjenjuju (Sassen, 2006a:27, 31).

21 Kreativni ili inovacijski milje su „socijalne, institucionalne, organizacijske, ekonomske i teritorijalne strukture koje stvaraju uvjete za kontinuirano stvaranje sinergije i njezino investiranje u proces proizvodnje koji je rezultat tog velikog sinergijskog kapaciteta. Veliki sinergijski kapacitet imaju proizvodne jedinice koje su dio miljea i milje u cjelini“ (Castells i Hall, 1994:9).

22 U ne-globalnim gradovima koncentriraju se specijalizirane uslužne kompanije koje obavljaju poslovne operacije tvrtkama koje najčešće djeluju nacionalno ili regionalno (Sassen, 2006a).

23 Prema Floridi (2003:10, 12, 13), gradovima su u svrhu uspješnog razvitka ili stvaranja inovacija i privlačenja kreativaca potrebna „tri-T“ (talent, tehnologija, tolerancija), visok „gay indeks“ kao mjera za različitost te visok boemski indeks koji prikazuje broj pisaca, dizajnera, glazbenika, glumaca, slikara, kipara, fotografa i plesača.

4.2. Grad u doba metropolitanizacije

Autorima Floridi i Gertleru (2003) grad predstavlja mjesto optimalnog razvoja kompanija „nove industrije“. Sassen (2001; 2006) navodi kako manje, visoko profitabilne i visoko specijalizirane uslužne kompanije „rastu“ u razvijenijim gradovima. Prema Grahamu i Marvinu (2000:78), „male kreativne kompanije koje dominiraju izradom internetskog softvera, digitalnim dizajnom i WWW uslugama... koncentriraju se u malom broju gentrificiranih informacijskih područja metropola“, a prema O' Connoru (2004:2) značajna većina kompanija iz sektora kulturne industrije smještena je u središtima gradova te će tamo, kako sada izgleda, i ostati.

Ipak, brojni istraživači ne slažu se s iznesenim tezama, odnosno osporavaju količinu moći i utjecaja koju spomenuti autori pripisuju suvremenom gradu. Naime, u postindustrijsko doba usporedno s procesom centralizacije (koncentracije) brojne ekonomske aktivnosti zahvaćene su procesom decentralizacije (dekoncentracije) (Castells, 1989:151). Na primjeru Sjedinjenih Američkih Država Castells (1989:152) decentralizaciju poslovnih aktivnosti, a time i ekonomske moći, prepoznaje na najmanje tri različite razine: prvo, između regija²⁴; drugo, iz metropolitanskih u ne-metropolitanska područja; treće, decentralizacija iz grada u područja unutar metropolitanske regije. Uz tri navedene razine, autor dodaje i premještanje poslovnih aktivnosti u izvanteritorijalna područja (eng. *offshore*). Najvažnija razina je proces decentralizacije ekonomskih aktivnosti iz grada u područja unutar metropolitanske regije (Castells, 1989:167). Još u ranim 1980-ima konstatirano je da bi upravo takva regija mogla biti „fundamentalna osnovica ekonomskog i društvenog života“ u postindustrijsko doba (Storper, 1997:3). Izložiti ćemo razvoj metropolitanskih regija i raspraviti njihovu ulogu u postindustrijsko doba.

Razvoj metropolitanskih regija najjednostavnije možemo prikazati uz pomoć Vreskovich (2002) stadija urbanizacije. Prema Vresku (2002:19), u industrijskom stadiju urbanizacije urbani razvoj potaknut je razvojem industrije. Industrijalizacija doprinosi „ruralnom egzodusu“ i koncentraciji stanovništva u centrima industrije, tj. gradovima (Vresk, 2002:20). S druge pak strane, dio stanovništva migrira iz samih gradova prema njihovim rubnim/okolnim dijelovima i urbanizira naselja u tim područjima (Vresk, 1997). Stoga, s obzirom na porast brojnosti stanovništva u gradovima i proces suburbanizacije, industrijska faza urbanizacije obilježena je procesom razvoja velikih urbanih aglomeracija, tj. gradskih regija²⁵ (Vresk, 2002). Važno je naglasiti kako su gradovi u industrijsko doba bili „prostorni oblici koji su dominirali, u emocionalnom i ekonomskom smislu, nad urbaniziranom regijom koja ih je okruživala“ (Gottdiener i Hutchinson, 2011:2). Danas (ta) dihotomija grada i predgrada ili urbanizirane regije prestaje biti primjerena za analizu i društva i prostora (Gottdiener i Hutchinson, 2011).

24 Castells (1989:152) prenosi tipologiju sjevernoameričkih regija autora Halla prema kojoj su sve savezne države podjeljene u četiri makroregije.

25 Urbanu aglomeraciju čini „središnji (matični) grad zajedno sa svojom urbaniziranom okolicom“ (Curić i Curić, 1999:2).

Postindustrijski ili tercijarni stadij urbanizacije karakterizira razvijene zemlje svijeta s visokim standardom stanovništva i velikom prostornom pokretljivošću (Vresk, 2002:20). Njega obilježava proces metropolitanizacije odnosno proces razvoja policentričnih metropolitanskih regija (Vresk, 2002). Policentrična metropolitanska regija je „produkt dva povezana procesa – dekoncentracije i rekoncentracije. Procesom dekoncentracije stanovništvo i neke društvene aktivnosti (ekonomija) migriraju iz grada i šire se metropolitanskom regijom. Procesom rekoncentracije oni se rekoncentriraju u mini-središta“ (Gottdiener i Hutchinson, 2011:139). Ta „mini-središta“ najčešće su urbana naselja u područjima uže i šire okolice grada.²⁶ Središnji grad, tj. grad koji procesom dekoncentracije gubi stanovništvo i gospodarske subjekte, ostaje bez spomenute dominacije nad regijom i postaje (tek) jedno od središta u mreži „gospodarski relevantnih“ područja ili (tek) jedan od centara policentrične metropolitanske regije (Gottdiener i Hutchinson, 2011). Regija u cjelini tako preuzima ključnu ulogu u procesu stvaranja daljnjeg (socio) ekonomskog napretka (vidi npr.: metropolitansku regiju Pariza, Tokyja, San Francisca, regiju Randstad u Nizozemskoj ili regiju Keihanshin u Japanu).

Dakle, na oslabljenu ulogu i poziciju središnjih gradova utječu dva procesa. Prvi je opadanje broja stanovnika u mnogima od njih te, istovremeno, značajan rast populacije u njihovim predgrađima, ali i u područjima šire okolice ili vanjskog pojasa metropolitanske regije (u Europi je to slučaj sa npr. Birminghamom, Liverpoolom, Manchesterom, Dortmundom i Duisburgom) (Gottdiener i Hutchinson, 2011:250). Drugi proces je migracija ekonomskih aktivnosti. Naime, danas u područja u okolici (tih) gradova migrira sve više sjedišta kompanija, specijaliziranih usluga te značajan dio njihove preostale industrijske proizvodnje, a znatan dio stanovništva uže i šire okolice grada, ali i samog središnjeg grada, više ne radi u središnjem gradu već u njegovoj okolici (Gottdiener i Hutchinson, 2011:133, 136-138). Također, sve više trgovačkih centara dolazi u okolice središnjih gradova, a raznovrsnost njihove ponude artikala i popratnih sadržaja (npr. igraonice za djecu) nadmašuje ponudu koja se uobičajeno nudi na području gradova (Gottdiener i Hutchinson, 2011:135, 136). Ishod ovih procesa je nerijetko i veća gospodarska važnost naselja u okolici središnjih gradova od njih samih.²⁷ Castells (1989) navodi niz čimbenika koji su naselja u okolici grada učinili poslovno atraktivnim loka-

26 Policentričnu metropolitansku regiju osim većih i manjih urbanih naselja mogu činiti i ruralna područja poput ruralnih naselja, „intenzivno obrađenih poljoprivrednih zemljišta, neiskorištenih/praznih područja ili područja za rekreaciju“ (Gottdiener i Hutchinson, 2011:2).

27 Predgrada grada Philadelphije (SAD) već su 1980-ih godina sadržavala 63% ukupne zaposlenosti gradske regije i samog grada. Sadržavala su 67% svih industrijskih poslova, ali i preko 50% svih financijskih, osiguravateljskih i poslovnih usluga gradske regije i samog grada (Muller, 1981 prema Gottdiener i Hutchinson, 2011:133).

Također, vidi model „rubnog grada“ (eng. *edge city*) autora Garreaux (1991). Rubni gradovi izrasli su na mjestu nekadašnjih predgrada većih gradova ili na mjestu njihove nekad (polu)ruralne okolice. Garreaux (1991) navodi pet kriterija prema kojima neki grad označavamo kao rubni. Mjesto mora imati više od 5 milijuna kvadratnih stopa uredskog prostora i preko 600.000 kvadratnih stopa prodajnog prostora; mora imati više poslova nego kuća i stanova; mora imati „sve sadržaje grada“ (npr. zabavu, rekreaciju, mogućnosti raznolike kupovine) i takav grad ne smije biti stariji od 30 godina.

cijama. Prvo, cijena zemljišta i najma poslovnih prostora niža je u tim naseljima nego u središtima gradova; drugo, radnicima su uredi pristupačniji u područjima okolice s obzirom da ih većina ondje živi; treće, maloprodaja i ostale usluge migriraju u područja u koja migriraju i kupci, tj. stanovništvo; četvrto, kompanije migriraju u potrazi za određenim tržištima rada (primjerice, s obzirom na automatizaciju rada u uredima poslodavci traže radnu snagu pogodnu za rad u takvim uredima: obrazovanu, udanu, s obzirom na stupanj obrazovanja potplaćenu ženu koja radi samo dio radnog vremena i živi u okolici grada) (Castells, 1989:158).

U kontekstu ključne uloge regija u suvremenoj ekonomiji nužno je spomenuti stvaranje novih poslovnih zona ili „novih industrijskih prostora“ kao generatora znanja i inovacija.²⁸ Iako ti „novi industrijski prostori“ mogu obuhvaćati i područja unutar „starijih industrijskih regija“ (npr. poslovne zone unutar gradova), ovdje je riječ o onima na „nekad perifernim ili poluperifernim područjima na rubovima regija fordističke industrijalizacije“ (Scott, 1988:178-179).

U literaturi je „novi industrijski prostor“ ili klaster (eng. *cluster* = grozd, nakupina) najčešće visokospecijaliziranih kompanija temeljenih na suvremenoj tehnologiji definiran kao prostor „decentraliziranih, vertikalno dezintegriranih oblika industrijske organizacije“ i „gustih mreža raznovrsnih odnosa među kompanijama“ (npr. razni oblici poslovne suradnje, ali i međusobno konkuriranje) odnosno kao dominantan prostorni oblik modela „fleksibilne specijalizacije“ (Storper, 1995; Scott, 1988 prema Brenner, 1998:6). Pored kompanija, klasteri nerijetko sadrže i brojne „prateće“ institucije (npr. sveučilišta, istraživački instituti, razne agencije, udruge koje podupiru članove klastera) (Porter, 2000:253). Prije dolaska „nove“ ekonomije, ističe Scott (1988:178-179), „novi industrijski prostori“ bili su najčešće slabo urbanizirana područja, njihovo „socio-kulturno okruženje“ bilo je bez jakog izravnog utjecaja velikih fordističkih industrija i sindikata, a njihova se ekonomija temeljila na industriji malih razmjera, trgovini i poljoprivredi. Takva područja, dalje zaključuje isti autor, tvrtkama *fleksibilne specijalizacije* omogućavaju „izbjegavanje rigidnosti i institucionalizaciju fleksibilnosti“, odnosno predstavljaju idealan izbor lokacije za proizvodnju. Primjeri su brojni: Los Angeles (Orange okrug), Silikonska dolina, M4 koridor od Londona prema Readingu, područja u Baden-Württembergu, Bavarskoj, južnoj Norveškoj ili „Trećoj Italiji“ (jezgru čine pokrajine Emilia-Romagna, Marche, Toskana i Veneto) (Scott, 1988). Ukoliko su kompanije i njihovi istraživačko-razvojni centri smješteni u blizini znanstvenih instituta ili sveučilišta i ukoliko s njima usko surađuju, možemo reći da zajedno formiraju tzv. „znanstvene parkove“ (npr. Silikonska dolina i Sveučilište Stanford ili Route 128 i Sveučilište MIT)²⁹ (Gottdiener i Hutchinson, 2011:136).

28 Teorija novog industrijskog prostora (eng. *New Industry Space Theory*) nastaje u 1980-ima, do danas joj je popularnost narasla, a nerijetko se u literaturi sreće i kao „teorija nove ekonomske geografije“ (eng. *New Economic Geography Theory*) (Gatfield i Yang, 2006:48-49).

29 U Europi to su University Scientific City u Belgiji, Parc Cientific de Barcelona u Španjolskoj, Cambridge Science Park u Engleskoj, Sophia-Antipolis International Business Park u Francuskoj, Silicon Glen

5. ZAKLJUČAK

Naposljetku, možemo iznijeti nekoliko zaključaka. Prvo, dominantna ekonomska aktivnost u gradovima u postindustrijsko doba prelazi s proizvodnje dobara na pružanje usluga (prve, druge i treće generacije). Drugo, iako iskorištavanje znanja i informacija nije novitet urbane ekonomije postindustrijskog doba, u proizvodnom procesu suvremene ekonomije njihova upotreba postaje intenzivnija i važnija nego u prethodnim razdobljima. Treće, pored deindustrijalizacije, tercijarizacije i ključne uloge znanja i informacija u „novoj“ urbanoj ekonomiji, kao važnija obilježja grada u postindustrijsko doba ističu se ekonomska polarizacija stanovništva, rast udjela kućnih proizvodnih pogona i „znojnica“, rast udjela neformalne ekonomije, gentrifikacija i fleksibilizacija rada. Četvrto, unatoč decentralizaciji/dekoncentraciji brojnih poslovnih aktivnosti kompanija u doba globalizacije, koncentracija onih ključnih aktivnosti (npr. planiranje, upravljanje i kontrola) u nekolicini sjecišta globalne mreže čini se neospornim obilježjem i suvremene ekonomije. Peto, i u doba informacijsko-komunikacijskih tehnologija znatan dio tih ključnih aktivnosti koncentriran je u mjestu odnosno nastavlja ekonomski osnaživati mjesto – (središnji) grad ili metropolitansku regiju. Šesto, odgovor na pitanje u kojem je od ta dva urbana oblika koncentrirana veća ekonomska moć zahtjeva analizu svakog urbanog područja pojedinačno. Primjerice, prije zaključka nužno je istražiti jesu li iz (središnjeg) grada migrirale aktivnosti koje pokreću „novu“ urbanu ekonomiju ili samo one sekundarne, tj. pomoćne? U slučaju da su migrirale ključne djelatnosti, postavlja se pitanje jesu li one migrirale u područja unutar metropolitanske regije ili negdje drugdje? No, riječima Soje (2000:238-239), važno je naglasiti kako eventualna dominacija metropolitanske regije nad (središnjim) gradom ne znači da grad kakvog poznajemo iz industrijskog doba više ne postoji. To samo znači da „njegova društvena, kulturna, politička i ekonomska dominacija, kao distinktivan organizacijski oblik ljudskog habitata, više nije ono što je nekad bila. Stoga, novi urbani oblik i habitat ne pojavljuju se kao potpuna zamjena, već kao predvodnici suvremenog urbanog razvoja.

LITERATURA

- Basset, K., Griffiths, R. i Smith, I. (2002). „Cultural Industries, Cultural Clusters and the City: The Example of Natural History Film-Making in Bristol“. *Geoforum*, 33(2):165-177.
- Bell, D. (1999). *The Coming of Post-industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.
- Bonacich, E. i Appelbaum, R. P. (2005). „The Return of the Sweatshop“. U: N. Kłaniewski, ur., *Cities and Society*, str. 127-144. Oxford: Blackwell Publishing.

u Škotskoj i Akademgorodok Science City u Rusiji; u Japanu Tsukuba Science City ili Kansai Science City (Brooker, 2009; Park, 1997; Simmie, 1997; Smith, 1997 prema Gottdiener i Hutchinson, 2011). Dodatno vidi: Castells i Hall (1994).

- Brenner, N. (1998). „Global Cities, Glocal States: Global City Formation and State Territorial Restructuring in Contemporary Europe“. *Review of International Political Economy*, 5(1):1-37.
- Castells, M. (1989). *The Informational City. Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban Regional Process*. Oxford: Basil Blackwell
- Castells, M. i Hall, P. (1994). *Technopoles of the World. The Making of Twenty-First-Century Industrial Complexes*. London, New York: Routledge.
- Castells, M. (2000). *Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden Marketing.
- Cohen, D. (2009). *Three Lectures on Post-Industrial Society*. Cambridge: The MIT Press.
- Davis, M. (1992). *City of Quartz: Excavating the Future in Los Angeles*. New York: Vintage Books.
- Crkvenčić, B., Lipovšak, M., Buršić, I., Kusanović, J., Gelo, J., Pejnović, D., Serdar, K., Cimmermann, R., Putar, J., Fundurulić, N., Šustić, A. i Polić, L. (2011). *Model diferencijacije urbanih, ruralnih i prijelaznih naselja u Republici Hrvatskoj- Metodološke upute 67*. Zagreb: Državni zavod za statistiku.
- Curić, Z. i Curić, B. (1999). *Školski geografski leksikon*. Hrvatsko geografsko društvo: Zagreb.
- Fainstein, S. S. i Harloe, M. (2003). „Ups and Downs in the Global City, London and New York at the Millennium“. U: G. Bridge i S. Watson, S., ur., *A Companion to the City*, str. 155-167. Oxford: Blackwell Publishers.
- Florida, R. i Gertler, M. (2003). „Cities: Talent’s Critical Mass“. *The Globe and Mail*, 8. siječanj. URL: <http://www.theglobeandmail.com/incoming/cities-talents-critical-mass/article4125521/> (20.5.2013.).
- Florida, R. (2003). „Cities and the Creative Class“. *City and Community*, 2(1):3-19.
- Florida, R. (2005). *Cities and the Creative Class*. New York: Routledge.
- Florida, R. (2007). *The Flight of the Creative Class*. New York: HarperCollins.
- Florida, R. (2012). *The Rise of the Creative Class – Revisited*. New York: Basic Books.
- Friedmann, J. i Wolff, G. (1982). „World City Formation: An Agenda for Research and Action“. *International Journal of Urban and Regional Research*, 6(3):309-344.
- Garreau, J. (1991). *Edge City. Life on the New Frontier*. New York: Doubleday.
- Gatfield, T. i Yang, C. (2006). „New Industrial Space Theory: A Case Study and Empirical Analysis of the Factors Affecting Newly Emerging Key Industries“. *Queensland Australasian Journal of Regional Studies*, 12(1):47-51.
- Gibson, C. i Kong, L. (2005). „Cultural Economy: A Critical Review“. *Progress in Human Geography*, 29(5):541-561.
- Glaeser, E. L., Kolko, J. i Saiz, A. (2001). „Consumer City“. *Journal of Economic Geography*, 1(1):27-50.
- Gospodini, A. (2006). „Portraying, Classifying and Understanding the Emerging Landscapes in Post-Industrial City“. *Cities*, 23(5):311-330.
- Gospodini, A. (2007). „The Post-Industrial City: New Economies, Spatial Transformations & New Landscapes“. *Aeichoros - Papers on Planning and Development*, 6(1):4-9.

- Gottdiener, M. i Hutchison, R. (2011). *The New Urban Sociology*, 4th edition. Boulder, CO: Westview Press.
- Graham, S. i Marvin, S. (2000). „Urban Planning and the Technological Future of Cities“. U: J. O. Wheeler, Y. Aoyama i B. Warf, ur., *Cities in the Telecommunications Age - The Fracturing of Geographies*, str. 71-96. London: Routledge.
- Hall, P. G. (1966). *The World Cities*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Hall, P. G. (1998). *Cities in Civilization*. New York: Pantheon Books.
- Hamnett, C. (2003). Gentrification, Postindustrialism, and Industrial and Occupational Restructuring in Global Cities. U: G. Bridge i S. Watson, ur., *A Companion to the City*, str. 331-341. Oxford: Blackwell Publishers.
- Harvey, D. (1989). „From Managerialism to Entrepreneurialism: The Transformation in Urban Governance in Late Capitalism“. *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, 71(1):3-17.
- Hollands, R. i Chatterton, P. (2003). „Producing Nightlife in the New Urban Entertainment Economy: Corporatization, Branding and Market Segmentation“. *International Journal of Urban and Regional Research*, 27(2):361-385.
- Horkheimer, M. i Adorno, T. W. (1947). *Dialektik der Aufklärung*. Amsterdam: Querido.
- Hutton, T. A. (2004). „The New Economy of the Inner City“. *Cities*, 21(2):89-108.
- Jessop, B. i Sum, N. (2000). „An Entrepreneurial City in Action: Hong Kong's Emerging Strategies in and for (Inter)Urban Competition“. *Urban studies*, 37(12):2287-2313.
- Kelly, K. (1998). *The rules for the New Economy*. New York: Viking.
- Kong, L. (2000). „Culture, Economy, Policy: Trends and Developments“. *Geoforum*, 31(4):385-390.
- Komninos, N. (2006). „The Architecture of Intelligent Cities“. U: *Radovi konferencije „Intelligent Environments 06“*, 5.-6. srpnja, Atena, str. 13-20. Atena: Institution of Engineering and Technology. URL: <http://www.urenio.org/wp-content/uploads/2008/11/2006-The-Architecture-of-Intel-Cities-IE06.pdf> (27.5.2012.).
- Landry, C. (2000). *The Creative City: A Toolkit for Urban Innovators*. London: Earthscan.
- Lloyd, R. i Clark, T. N. (2000). „The City as an Entertainment Machine“. Rad izložen na konferenciji *American Sociological Association Annual Meeting*, 12.-16. kolovoza, Washington, DC. URL: <http://faui.uchicago.edu/EM3.SS.doc> (27.5.2013.).
- Lloyd, R. (2010). *Neo-Bohemia: Art and Commerce in the Postindustrial City*. New York: Routledge.
- Markusen, A. (2006). „Urban Development and the Politics of a Creative Class: Evidence From a Study of Artists“. *Environment and Planning A*, 38(10):1921-1940.
- Mollenkopf, J. H. i Castells, M., ur. (1991). *Dual City: Restructuring New York*. New York: Russel Sage Foundation.
- Mommaas, H. (2004). „Cultural Clusters and the Post-industrial City: Towards the Remapping of Urban Cultural Policy“. *Urban Studies*, 41(3):507-532.

- O' Connor, J. (2004). „A Special Kind of City Knowledge: Innovative Clusters, Tacit Knowledge and the ‘Creative City’“. *Media International Australia*, 112:131-149. URL: <http://eprints.qut.edu.au/43836/> (2.5.2013.)
- Petrović, M. (2004). „Globalizacija i gradovi“. *Sociologija*, 46(1):19-44.
- Pratt, A. C. (1997). „The Cultural Industries Production System: A Case Study of Employment Change in Britain, 1984-91“. *Environment and Planning A*, 29(11):1953-1974. URL: <http://eprints.lse.ac.uk/21394/> (10.5.2012.)
- Pratt, A. C. (2008). „Creative Cities: The Cultural Industries and the Creative Class“. *Geografiska annaler: Series B - Human Geography*, 90(2):107-117. URL: <http://eprints.lse.ac.uk/20704/> (10.5.2012.)
- Previšić, J., ur. (2011). *Leksikon marketinga*. Zagreb: Ekonomski fakultet Zagreb.
- Porter, M. E. (2000). „Locations, Clusters, and Company Strategy“. U: G. L. Clark, M. P. Feldman i M. S. Gertler, ur., *The Oxford Handbook of Economic Geography*, str. 253-274. Oxford: Oxford University Press.
- Robins, K. i Webster, F. (1999). *Times of Technoculture*. London: Routledge. str. 89-110. Pretisak u: F. Webster, ur. (2004). *The Information Society Reader*, str. 62-80. London, New York: Routledge.
- Sassen, S. (2001). *The Global City: New York, London, Tokyo*. New Jersey: Princeton University Press.
- Sassen, S. (2006). *Cities in a World Economy*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Sassen, S. (2006a). „Why Cities Matter“. Katalog izložbe *Cities. Architecture and Society*, 19. rujna - 20. studenoga, Venecija, str. 26-51. URL: http://www.columbia.edu/~sjs2/new%20publications_page.htm (20.5.2012.)
- Sassen, S. (2009). „Cities Today: A New Frontier for Major Developments“. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 626(1):53-71.
- Scott, A. J. (1988). „Flexible Production Systems and Regional Development: The Rise of New Industrial Spaces in North America and Western Europe“. *International Journal of Urban and Regional Research*, 12(2):171-186.
- Scott, A. J. (1997). „The Cultural Economy of Cities“. *International Journal of Urban and Regional Research*, 21(2):323-339.
- Scott, A. J. (2000). *The Cultural Economy of Cities*. London: Sage Publications.
- Scott, A. J. (2001). „Capitalism, Cities, and the Production of Symbolic Forms“. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 26(1):11-23.
- Scott, A. J. i Storper, M. (2003). „Regions, Globalization, Development“. *Regional Studies*, 37(6-7):579-593.
- Scott, A. J. (2004). „Cultural-Products Industries and Urban Economic Development: Prospects for Growth and Market Contestation in Global Context“. *Urban Affairs Review*, 39(4):461-490.
- Scott, A. J. (2010). „Cultural Economy and the Creative Field of the City“. *Geografiska Annaler: Series B - Human Geography*, 92(2):115-130.
- Soja, E. W. (2000). *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*. Oxford: Basil Blackwell.

- Storper, M. i Christopherson, S. (1987). „Flexible Specialization and Regional Industrial Agglomerations: The Case of the U.S. Motion Picture Industry“. *Annals of the Association of American Geographers*, 77(1):104-117.
- Sennett, R. (1998). *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York: Norton & Company, Inc.
- Storper, M. (1997). *The Regional World: Territorial Development in a Global Economy*. New York: The Guilford Press.
- Throsby, D. (2001). *Economics and Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Turner, J. H. (2009). *Sociologija*. Novi Sad, Beograd: Mediterran publishing, Fakultet političkih nauka.
- United Nations (2012). *World Urbanization Prospects: The 2011 Revision*. New York: United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division.
- Vresk, M. (1997). „Suburbanizacija Zagreba“. *Hrvatski geografski glasnik*, 59(1):49-71.
- Vresk, M. (2002). *Grad i urbanizacija: osnove urbane geografije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Zukin, S. (1982). *Loft Living: Culture and Capital in Urban Change*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Zukin, S. (1987). „Gentrification: Culture and Capital in the Urban Core“. *Annual Review of Sociology*, 13(1):129-147.
- Yigitcanlar, T., Baum, S. i Horton, S. (2007). „Attracting and Retaining Knowledge Workers in Knowledge Cities“. *Journal of Knowledge Management*, 11(5):6-17. URL: <http://eprints.qut.edu.au/> (3.3.2012.).
- Yigitcanlar, T., O'Connor, K. i Westerman, C. (2008). „The Making of Knowledge Cities: Melbourne's Knowledge-Based Urban Development Experience“. *Cities*, 25(2):63-72. URL: <http://eprints.qut.edu.au/> (3.3.2012.).
- Webster, F. (2006). *Theories of the Information Society*. New York: Routledge.

THE CITY IN THE POST-INDUSTRIAL AGE: Important Economic Characteristics of the Modern City

Filip Majetić

Summary

The main aim of this paper is to systematically examine important characteristics of the city in the post-industrial age, with particular focus on important economic characteristics of the modern city. Critical analysis of literature in the field of sociology and urban geography revealed the following processes as the most important characteristics of the post-industrial city, which are then further discussed in the paper: deindustrialization, tertiarization, economic polarization of population, increase in home manufactures and "sweatshops", increase in unofficial economy, gentrification and flexibilization of labor. Additionally, opposing viewpoints of the most prominent researchers, regarding the position and role of the modern city in the production of (socio-) economic progress will be presented. Will the role that the city had in the industrial age, as the most important "incubator" of knowledge and innovation, continue to be its most important characteristics in the post-industrial age? Is the city becoming more of a place in the age of developing information and communication technologies and less important as the space of the production of economic (and social) progress? Is the metropolitan region taking over the (central) role from the city as the source of economic progress? This paper discusses these and other issues surrounding this debate. The conclusion is that the place, i.e. the city still remains an important source of (socio-) economic progress and that possible domination of the metropolitan region over the (central) city will not necessarily result in complete disappearance of the city as we know it from the industrial age.

Key words: economic polarization, city, metropolitanization, new urban economy, postindustrial age

DIE STADT IM POSTINDUSTRIELLEN ZEITALTER: Einige Wichtige Ökonomische Merkmale der Zeitgenössischen Stadt

Filip Majetić

Zusammenfassung

Das Grundziel dieser Arbeit ist es, einige wichtige Merkmale der Stadt im postindustriellen Zeitalter, d.h. einige wichtige ökonomische Merkmale der zeitgenössischen Stadt systematisch darzustellen. Mit Hilfe eines kritischen Überblicks über die relevante Literatur aus dem Gebiet der Soziologie und Stadtgeographie wurden folgende Prozesse als wichtige Merkmale der Stadt im postindustriellen Zeitalter hervorgehoben und erörtert: Deindustrialisierung, Tertiärisierung, ökonomische Polarisierung der Bevölkerung, Wachstum des Anteils produzierender Familienbetrieben und „Schwitzbuden“, Wachstum des Anteils der inoffiziellen Ökonomie, Gentrifizierung und Flexibilisierung der Arbeit. Weiterhin werden entgegengesetzte Meinungen dargestellt, d.h. die Debatte herausragender Forscher zum Thema Lage und Rolle der zeitgenössischen Stadt in der Erzeugung des (sozio)ökonomischen Fortschritts. Nachdem die Stadt im Industriezeitalter die Rolle des wichtigsten Inkubators des Wissens und der Innovationen gespielt hat, ist dies auch im postindustriellen Zeitalter ein Merkmal der Stadt? Wird der Ort (Engl. place) im Zeitalter fortgeschrittener Informations- und Kommunikationstechnologien zu einem immer weniger wichtigen Raum (Engl. space) der Erzeugung vom wirtschaftlichen (und sozialen) Fortschritt? Übernimmt die Metropolregion von der (zentralen) Stadt die Rolle der Quelle des ökonomischen Fortschritts? In der Arbeit ist die Rede über diese aber auch über einige andere Fragen aus der Debatte. Es wurde festgestellt, dass der Ort, d.h. die Stadt auch weiterhin eine wichtige Quelle des (sozio)ökonomischen Fortschritts bleibt und dass die mögliche Vorherrschaft der Metropolregion über die (zentrale) Stadt nicht bedeutet, dass die Stadt, so wie wir sie aus dem Industriezeitalter kennen, völlig verschwunden ist.

Schlüsselwörter: ökonomische Polarisierung, Stadt, Metropolitanisierung, neue Urbanökonomie, postindustrielles Zeitalter